

Socialmedicinsk tidskrift och nazismen – exemplet Åke Berglund

Urban Janlert

Urban Janlert, professor emeritus, Institutionen för epidemiologi och global hälsa,
Umeå universitet. E-post: urban.janlert@umu.se. ORCID: 0000-0002-1773-6896

Det finns en koppling mellan socialmedicin och rasism vilket bland annat en av Europas första professorer i ämnet, Alfred Grotjahn, visar. Ett svenskt exempel är läkaren Åke Berglund (1898—1976) som var aktiv i flera högernationella och nazistiska föreningar, även efter andra världskriget. Som flitig skribent i Socialmedicinsk tidskrift (SMT) propagerade han för att den biologiskt grundade sociologin skulle vara basen i den medicinska utbildningen. Man skulle arbeta för ”en rashygienisk sanering av befolkningsstocken” och se till att ”landets främsta ledarbegåvningar skulle få ett avgörande inflytande på landets livsfrågor”. Ett försök att försvara en avhandling om sina socialmedicinska idéer 1954 misslyckades. Efter detta återkom han med kritik av den socialmedicinska utbildningen vid landets universitet.

There is a connection between social medicine and racism as the example of one of the first professors in social medicine in Europe, Alfred Grotjahn, shows. A Swedish example is the medical doctor Åke Berglund (1898—1976) who was active in several right wing national and nazi organisations, even after the Second Word War. As a frequent writer in Socialmedicinsk tidskrift (SMT) he made propaganda for a biologically founded sociology which should be the basis for medical education. One should work for “a eugenic clearance of the population” and see to that “the foremost born leaders would have an decisive influence on the vital questions for the country”. An attempt to defend a PhD thesis failed. After that he came back with criticism of the education in social medicine in the universities in Sweden.

Socialmedicin och rasism

Det finns en koppling mellan socialmedicinen, den sociala ingenjörskonsten och rasism. Ett tydligt exempel är Alfred Grotjahn (1868—1931), en av de första professorerna i socialmedicin i Europa, känd för sin stora lärobok ”Soziale Pathologie” (Grotjahn 1923). Politiskt var han närmast socialdemokrat. Men han kom så småningom att propagera för rashygien och olika metoder att förbättra människors arvs massa (Grotjahn 1926, Weindling 1989).

En statistiker och sociolog som socialmedicinare oftare refererar till än Grotjahn är italienaren Corrado Gini (1884—1965). Hans ginikoefficient är ett välkänt mått på inkomstjämlighet. Men Gini var också rashygieniker och, före andra världskriget, en förespråkare för den italienska fascismen (Gini 1927). Han var särskild intresserad av de lagar som styrde de biologiska och sociala fenomenen. Han var också en nära vän till Mussolini. Hans hopp under 1930-talet stod till att Nazityskland och det fascistiska Italien skulle vinna andra världskriget. Han stödde däremot aldrig utrensningen av judar.

Samtidigt kan vi konstatera att protesterna mot rasism varit mycket starka bland just socialmedicinare och de socialmedicinskt intresserade läkarna. Då läkarstudenterna vid Karolinska Institutet år 1939 skulle ta ställning till ett förslag från ”Kommittén för landsflyktiga intellektuella” till Läkarförbundet att välja ut tio asylsökande medicinska specialister som kunde få arbetstillstånd i Sverige röstade en överväldigande majoritet emot förslaget. Bara 23 av 286 stödde förslaget. De fick alla ställa sig på scenen med motiveringen att man skulle kunna räkna dem. Vi vet därför vilka de är: Bengt Andreas, Frans Bárány, Härje Bucht, Jan Ek, Gunnar af Geijerstam, Birger Hahn, Bertil Hallgren, Bo Hasselgren, bröderna Gustaf och Nils Högberg, Gunnar Inghe, Gustav Jonsson, Märta Katz-Hermanson, Gunnar Klackenbergh, Margit Krantz, Olof Lagerlöf, Ester Lamm, Bengt Larsson, Yngve Larsson, Åke Lindblom, Arild Norberg, John Takman och Nils Tillgren. Vilka de 263 andra som röstade emot förslaget var vet vi inte, fränsett att mötesordföranden, Gunnar Björck (som i valet mellan att bli den förste professorn i socialmedicin vid Lunds universitet eller att bli professor vid Karolinska Institutet i Stockholm valde det senare) var en av dem (Högberg 2013).

Ett svenskt exempel

Ett svenskt exempel på socialmedicinens koppling till rasism och nazism är läkaren Åke Berglund (1898—1976). Han var amanuens vid Karolinska institutet, grundare av pronazistiska Samfundet Manhem och medlem av olika högernationella och nazistiska föreningar som Svensk Opposition, Lindholmarnas Svensk Socialistisk Samling och Riksföreningen Sverige-Tyskland. Berglund var också på 1960-talet med vid bildandet av Kristen Demokratisk Samling (KDS). (Catomeris 2022)

Vid slutet av 1920-talet var Berglund ordförande för Sveriges Yngre Läkares Förening. I början av 1930-talet propagerade han för införandet av en centraliserad medicin- och rashygienisk upplysningsverksamhet efter tysk förebild och blev 1933 av Sveriges läkarförbund tillsatt i en kommitté för att utreda saken. Under andra världskriget hade han ett omfattande utbyte med tyska rasbiologiska forskare. År 1939 var han med och propagerade för att Sverige skulle förbjuda invandring av judiska läkare och 1940 deltog han som representant för Svensk socialistisk samling i ett möte för att försöka ena de "nationella" rörelserna i Sverige. Som ledamot av fullmäktige för Läkarförbundet bidrog han till organisationens vid den tiden antisemitiska hållning. Redan 1937 hade han gett ut boken "Den skandalösa Katzutnämningen – bidrag till historien om den svenska kulturens judaisering" där han angrep judarna, i synnerhet psykologen David Katz som fått en professur vid Stockholms högskola. Samma år gav han även ut boken "Hitlers Tyskland – några intryck från en studieresa hösten 1937". Efter kriget hjälpte Berglund SS-medlemmar som flytt till Sverige att ta bort sina karaktäristiska blodgruppstatueringar. (Berglund 1934; Berglund i Wikipedia; Catomeris a.a.)

Artiklar i SMT

Åke Berglund var en flitig skribent i Socialmedicinsk tidskrift. Under de 30 första åren, från och med 1924 till och med 1953 publicerade han 61 artiklar i SMT, dvs. två artiklar per år.

I en central text från 1936 med rubriken "Från socialhygien till rashygien" där "socialhygien" närmast står för socialhjälps insatser, skriver han:

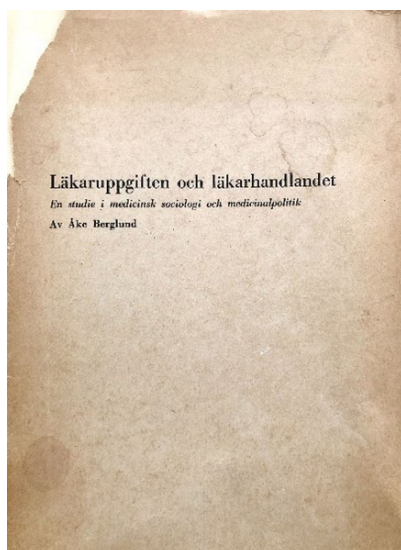
"Den sociala hjälpen var ämnad att bli en nödhjälp men överutvecklades, hypertrofierade och blev den form inom vilket allt samhällsligt och individuellt arbete stöptes. Denna utveckling ledde till starkt men för det sunda folk- och personlighetslivet i det att rasförsämring, sjukdom och allsköns mindervärdighet premierades på bekostnad av en sund raslig och individuell utveckling" (Berglund 1936).

Åke Berglund för i sina artiklar mestadels ett långsamt och snirklande resonemang som leder till inte helt utsagda slutsatser. Det tar honom tre artiklar i konsekutiva nummer av SMT (och 27 sidor) att under rubriken "Sociala synpunkter på fosterfördrivningsfrågan" komma fram till att fosterfördrivning (eller abort som vi säger idag) på sociala indikationer inte kan fördömas – varken med hänsyn till kvinnans problematiska situation, eller med tanke på att det kan vara ett verktyg i rashygienens tjänst. Frågan är dock komplicerad. Är befolkningsökning ett centralt mål måste abort fördömas (han var själv sexbarnsfar), men om man vill förbättra folkstammen finns här en möjlighet att selektera vilka foster som ska aborteras (Berglund 1931).

Det är förstås inte lätt att framträda som talesman för nazistiska idéer efter andra världskrigets slut, men Åke Berglund gör det och får plats med fyra artiklar efter krigsslutet i SMT (under åren 1949–1950) som han också använder sig av i sin kommande avhandling.

Avhandling om läkaruppgiften och läkarhandlandet

På basen av sina studier, såväl bokliga som från sina besök i Tyskland och flera artiklar i SMT, varav tre är bilagda själva avhandlingen, lade Åke Berglund fram sin avhandling "Läkaruppgifter och läkarhandlandet – en studie i medicinsk sociologi och medicinalpolitik". Den ventilerades vid en disputation på Karolinska Institutet 4 maj 1954. Avhandlingen underkändes av betygsnämnden. Enligt tidens sed framgår inte av spikblad och förord vem som var handledare och vilka som tjänstgjorde som opponenter (på den tiden hade man vanligen tre opponenter – en försteopponent som behandlade de stora dragen i avhandlingen, en andreopponent som fokuserade på formella brister och en tredjeopponent som var något slags clown som skulle muntra upp stämningen). När man läser avhandlingen förstår man att den knappast kunde godkännas – inte bara på grund av sitt tendentiösa politiska innehåll, utan framför allt på grund av vetenskapliga brister i framställningen. Som dokument förtjänar den dock att läsas om man vill förstå det ideologiska resonemanget i de kretsar där Åke Berglund vistas. I vissa avseende kan man hitta stora likheter med den svenska politiska debatt som förs idag, år 2024 (Berglund 1954).

Omslaget till Berglunds doktorsavhandling

En av Åke Berglunds främsta lärofäder: Ernst Krieck

Berglund hänvisar i sitt förord särskilt till två personer som betytt mycket för framställningen: Ernst Krieck och Eric Carlquist. Krieck var professor i pedagogik i Heidelberg och ansedd som nazismens ledande pedagog (Hojer 1997).

Eric Carlquist var juris doktor och är efter Krieck den person som har flest arbeten i referenslistan. Ett citat ur en artikel, publicerad i SMT, som Berglund refererar till kan exemplifiera graden av vetenskaplighet när juristen Carlquist ska förklara innebörden i begreppet ”biosociologi”:

”Inom familjesammanlevnaden möta vi också de första yttringarna av samhällets och statens organisation. Ur faderns skyddande verksamhet gentemot hustru och barn från fientligt sinnade individers sida framväxer statens militärväsende, med landsfadern, statschefen såsom högsta ledare för detta. Och när familjefadern inom hemmet uppehåller ”tukt och ordning” på barnen, så kan han komma att där fungera både som ”kriminallpolis”, ”domare” och straffverkställande myndighet ”fängelsedirektör”.

Huvuduppgiften för avhandlingen, som Berglund skriver i förordet, är ”att göra den biologiskt grundade sociologin till en av huvudgrunderna för den medicinska utbildningen och det hygieniska arbetet över huvud”. Motsatsen till denna biologiskt grundade sociologi är den tekniskt hygieniska utvecklingen, dvs. den som grundas på miljöfaktorer. Den kännetecknas av ”internationell skuldsättning för

dyrbara, improduktiva sociala s.k. välfärdsanordningar, av nativitetsminskning i samband med allmän promiskuitet och rasblandning propagerad av preventivs-medelsentusiaster och försvarare av fostermord och äktenskapsbrott, av allmän arbetsovilja och bristande medborgaranda i samband med internationell påverkad njutningsmoral, religionslöshet och steril intellektualism”. Vad man skulle få istället med en biologiskt grundad sociologi är ”ett nationellt självhushåll, grundat framför allt på en självägande bondeklass, en skyddad enskild företagsamhet, en i folkgemenskapen inarbetad arbetarstam med delaktighet i det nationella arbetets frukter, en stark stat styrd av en auktoritativ regeringsmakt samarbetande med en korporativ närings- och yrkesriksdag och grundad på ledar- och ansvarighetsprincipen, varigenom landets främsta ledarbegåvningar skulle tillförsäkras ett avgörande inflytande på landets livsfrågor”. Man skulle också få ”en rashygienisk sanering av befolkningsstocken” och ”en sann biologiskt inspirerad religiositet”. I stället för ”den sterila från folket isolerade intellektualismen inom vetenskap och konst” skulle man få ”en vetenskap i det praktiska livets tjänst och en konst med rötter i den biologiskt bundna nationalitetskänslan”.

Språket i avhandlingen är understundom krystat och svårt att förstå, eller vad sägs om detta utdrag ur avhandlingen (sid 11)?

Av central betydelse har det varit, att det konstaterats, att det just utgjorde något för läkaruppgiften liksom för några andra väl avgränsade grupper av samhällstjänstemäns uppgifter karaktäristiskt, att dem tillkom just på grund av deras ställning som statens och folkets privilegierade tjänare, både sociala och individuella uppgifter.

Sista artikeln i SMT

Efter den snöpliga akademiska sortin 1954 dröjer det till 1960 innan Berglund publicerar sin sista artikel i SMT. Då har den akademiska socialmedicinen etablerat sig (professorer i Lund, Göteborg och Umeå). Berglund kommer då med en sista vidräkning med den socialmedicin som nu fått akademisk form. Han underkänner den i stort sett helt, eftersom den inte följer det mönster som han presenterat i sin avhandling. Han citerar flitigt ur avhandlingen utan att nämna att avhandlingen underkändes. Han skriver bara ”ventilerad i Karolinska sjukhusets hörsal den 4 maj 1954”.

En sammanfattande figur (som inte finns med i avhandlingen) avslutar artikeln och kan väl ses som ett försök av Åke Berglund att summera sina idéer. Den är inte lätt att förstå sig på men en nutida läsare kan reagera på det flitiga bruket av ordet ”ras” (rasbiologi, rashygien, rasfrågan, rasblandning) liksom familjelära, sterilisering, arv och konstitution. ”Fosterfördrivning” har här ersatts av ”abort”, men hur kommer militärväsendet in i det hela? (Berglund 1960)

GRUNDSCHEMAT FÖR DET BIOTISKA SKEENDET

Reproduktion	Näring	Skydd	Kultur	Stat
Sociogenetik Rashologi Rashygien Familjelära Barn, ungdom äldringar Demografi Befolknings- frågan Rasfrågan, ras- blandning Abort Sterilisering Arv och konstitu- tion	Sociodietik Fattigdom Ekonomi Bostad Arbetsförh. Arbetslöshet	Preventiv medicin Öppen sjukv. Sluten Konvalescens Rehabilitering Socialvård Organis. av sjukv. Sjukförs. Olycksf. med. Försäkr. med. Kuratorsverks. etc. Polisväsende Kriminalitet	Kulturpolitik Med.upplysn. Socialm.uppl. Hyg.uppl. Kulturpatologi och -hygien.	Hälsov. Depart. Statsorganisation Lagar och författ- ningar Militärväsende

Åke Berglunds sammanfattning av sina socialmedicinska idéer.

Samband mellan socialmedicin och rasism/nazism?

Det ligger nära till hands att se ett samband mellan socialmedicinens ambitioner för ett bättre samhälle och den lösning som olika typer av rasistiska ideologier erbjuder i form av ”genetisk rening”. Samtidigt har vi konstaterat att en stor andel av de fåtaliga medicinstudenter som protesterade mot dåvarande förslaget att tillåta 10 judiska läkare arbeta i Sverige år 1939 var eller blev just socialmedicinare i vid bemärkelse (ämnet fanns ju då inte som medicinsk specialitet). Det finns således inget enkelt samband. Sannolikt får svaren sökas i somligas övertro på den spirande genetiska vetenskapen och en tendens att bortse från vissa basala etiska frågeställning. De anti-judiska tongångarna har dock en betydligt längre historia än så, där man i de här sammanhangen mer betonar de etniska (och därmed delvis genetiska) aspekterna än de religiösa. Att judefrågan var central visade sig vid mötet med Karolinska Institutets läkarstudenter 1939 då en av studenterna, Esther Lamm, förvägrades att yttra sig på mötet eftersom hon var ”jävig” (hon var nämligen judinna).

Hur kom det sig att Åke Berglund fick så stort utrymme i SMT och under så lång tid? Han är visserligen inte ensam om att föra fram biosociologiska synpunkter i tidskriften, men ingen gör det med så många artiklar och under så lång tid och med så stark betoning av begreppet ”ras”. Till en början fanns bland andra professorn Herman Lundborg med i SMT:s redaktion och det är rimligt att han försvarade de ståndpunkter som Berglund stod för. Men sedan

redaktionen överförs till Läkartidningen och några delföreningar (framför allt privatpraktikernas) finns inte någon självklar förespråkare för Berglunds åsikter.

Tar vi abortfrågan som exempel, så var det en fråga som också engagerade socialmedicinare som Gunnar Inghe och Skå-Gustav, vars vetenskapliga dokumentation av abortsökande kvinnor ledde till att man införde abort på "social indikation", som fattigdom och tidiga tonårsgraviditeter. Men det var inte den vetenskapen som Åke Berglund efterlyste, det var den rasbiologiska (eugeniska). Om man har uppfattningen att fattigdom, kriminalitet och mänsklig misär har genetiska orsaker behövs mer exakta verktyg för att ställa den medicinska diagnosen.

Referenser

- Berglund Å. Artikel i Wikipedia https://sv.wikipedia.org/wiki/%C3%85ke_Berglund
- Berglund Å. Från socialhygien till rashygien. SMT 1936; (10):195-199
- Berglund Å. Läkaruppgiften och läkarhandlandet. En studie i medicinsk sociologi och medicinalpolitik. Stockholm 1954
- Berglund Å. Om socialmedicinens vetenskapliga grund SMT 1960, (2) 43-49.
- Berglund Å. Rashygienisk folkupplysning är av nöden. Tiden kräver central för medicinsk folkuppföstran. Intervju i Svenska Dagbladet 25 augusti 1934.
- Berglund Å. Sociala synpunkter på fosterfördrivningsfrågan. SMT 1931;(3):54-63;(4):80-90;(5):101-110.
- Carlquist E. Den moderna sociologien. SMT 1952 (2): 39-40.
- Catomeris C. Ebba Buschs historielös kring KD och nazismen. Göteborgs-Posten 4 februari 2022- Dödsfall: Åke Berglund. Svenska Dagbladet 1 dec 1976 sid. 14.
- Gini C. The Scientific Basis of Fascism. Political Science Quarterly 1927; 42:(1) 99-115.
- Grotjahn A. Die Hygiene der menschlichen Fortpflanzung. Versuch einer praktischen Eugenik. Urban & Schwarzenberg, Berlin/Wien 1926.
- Grotjahn A. Soziale Pathologie. Versuch einer Lehre von den sozialen Beziehungen der Krankheiten als Grundlage der sozialen Hygiene. Berlin, Springer, 1923.
- Hojer E. Nationalsozialismus und Pädagogik. Umfeld und Entwicklung der Pädagogik Ernst Kriecks. Würzburg 1997.
- Högborg U. Vita rockar och bruna skjortor – nazimedicin och läkare på flykt. Malmö, Universus Press 2013.
- Larsmo O. Tio lektioner i svensk historia. Stockholm 2021.
- Weindling P. Health, race and German politics between national unification and Nazism 1870-1945. Cambridge 1989.